

Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri*

Tufan Kutay BORAN**

ÖZ

Çalışmada, Orta Doğu gibi çatışmacı bir coğrafyada kendilerini seküler ve demokratik olarak tanımlayan ve bölgedeki Arap kimliğinden farklı etnik kökenlere sahip iki ülkenin ilişkileri AK Parti dönemi açısından ele alınmıştır. Tarihsel arka planına bakılacak olduğunda İsrail'i ilk tanıyan Müslüman ülke olan ve İsrail'le bölge de savaşmamış az sayıdaki ülkelerden birisi olan Türkiye'nin, günümüzde İsrail ile ilişkilerinin bu seviyeye nasıl geldiği ilgi çekicidir. AK Parti hükümetlerinin İsrail ile yaşadığı krizlerin başlıca nedenlerinin Filistin Sorunundan ziyade olmadığı çalışmada vurgulanmak istenmiştir. Özellikle Davutoğlu'nun Başbakanlık Danışmanlık görevi ile Başbakanlığı arasındaki süreç boyunca Türk Dış Politikası'nda ortaya koyduğu birtakım doktrinler açıkça İsrail tarafından olumsuz olarak karşılanmıştır. Bu doktrinler kapsamında Orta Doğu'daki Müslüman aktörlerle geliştirilen ilişkilerin, kuşkusuz Türkiye-İsrail ilişkilerinde Mavi Marmara'ya kadar varan krizlere gebe kalması ile de bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca daha önceki hükümetlerin aksine özellikle 2008'den sonra AK Parti döneminde Türk karar alıcıların İsrail'e karşı kullandığı sert söylemler, Türkiye-İsrail ilişkilerindeki diplomatik gerilimi tetiklemiştir. Hiç şüphesiz AK Parti'nin yıllar itibarıyla İsrail'e karşı daha muhafazakâr bir kimlikle yaklaşmasının bu söylemlerde etkisinin olduğu düşünülmektedir. AK Parti, her fırsatta Filistin halkının yanında olduğunu ortaya koyduğu pro-aktif eylemlerle göstermiştir. İsrail ise realist bir tavırla hareket ederek, AK Parti'nin dış politikalarını kendi iç politikasına müdahale olarak görmüştür. İsrail de aynı şekilde AK Parti'nin sert retoriklerine karşı kendi diplomatik hamleleri ile krizi daha üst seviyeye çıkarmakta tereddüt etmemiştir. İsrail'in bu tavrında, hiç şüphesiz İsrail'in tecrübe ettiği 4 büyük Arap-İsrail savaşının getirdiği yalnızlık ve mağdur devlet psikolojisinin de etkili olduğu düşünülmektedir. Fakat buradan iki ülke arasındaki ilişkilerin bir anda bozulduğu gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Nitekim ilişkilerdeki bozulmalar kendi içinde belirli periyotlardan geçerek büyümüş ve olgunlaşmıştır. Örneğin, AK Parti Orta Doğu'daki pro-aktif politikası doğrultusunda Hamas gibi aktörler ile ilişkiler geliştirmiştir. İkinci olarak, Filistin halkının gördüğü mezalim AK Parti tarafından uluslararası arena da her fırsatta sertçe eleştirilerek ortaya koyulmuştur. Tüm bu politikalar İsrail'i ciddi şekilde rahatsız etmiştir ve etmeye devam etmektedir. Tüm bu gelişmeler kısa bir süre içinde iki ülkenin devlet başkanları birbirlerini "Hitler", "terörist" ve "soykırım" gibi ciddi söylemler kullanabilecek noktaya getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: *AK Parti, İsrail, Türk Dış Politikası, Orta Doğu*

Turkey-Israel Relations during the Justice and Development Party Era

ABSTRACT

In this study, the relations of the two countries, which define themselves as secular and democratic in a conflictual geography such as the Middle East and have different ethnic origins from the Arab identity in the region, are discussed in terms of the AK Party period. When we need to look at the historical background, Turkey is the first Muslim majority country that recognized Israel. Moreover, Turkey is one of the few countries located in the Middle East which did not go to war against Israel. By regarding these facts, it is interesting to see how relations between Turkey and Israel came to its current level. It was tried to emphasize in the study that the leading causes of the crises with the AK Party and Israel were not only the Palestinian Issue. In particular, some of the doctrines that Davutoğlu put forward for Turkish Foreign Policy during the process between the Prime Ministry Advisory Office and the Prime Minister's Office have been negatively perceived by Israel. Within the scope of these doctrines, relations developed with Muslim actors in the Middle East are undoubtedly linked to a wide range of crises in Turkey-Israel relations such as Mavi Marmara. Also, unlike the previous governments, AK Party's harsh rhetoric, which used by Turkish decision-makers, especially after 2007, against Israel has triggered diplomatic tensions in Turkey-Israel relations. Undoubtedly, the AK Party's approach to Israel with a more conservative identity over the years is thought to have had an impact on these discourses. Undoubtedly, the AK Party's approach to Israel with a more conservative identity over the years is believed to have affected these discourses. The AK Party has demonstrated its pro-active actions to support the Palestinian people at every opportunity. Israel, on the other hand, acted realistically and viewed the AK Party's foreign policies as an intervention in its domestic policy. Israel did not hesitate to take the crisis to a higher level with its diplomatic moves against the harsh rhetoric of the AK Party as well. The loneliness and victimized state psychology of Israel after four major Arab-Israeli wars are undoubtedly influential in this attitude of Israel. However, it should not be concluded that relations between the two countries suddenly deteriorated. As a matter of fact, in the deterioration of relationships, it has grown and matured in specific periods. For example, the AK Party has developed relations with actors such as Hamas in line with its pro-active policy in the Middle East. Secondly, the atrocities towards the Palestinian people were sharply criticized by the AK Party at every opportunity in the international arena. These policies have seriously disturbed Israel and continue to do so. In a short period, all of these affairs brought the heads of the two countries to the point where they could use dangerous discourses like "Hitler," "terrorist," and "genocide."

Keywords: *AK Party, Israel, Turkish Foreign Policy, Middle East*

* Bu makale Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiş bir çalışmadır.

** Doktora öğrencisi, Universitas Gadjah Mada, orcid no: 0000-0002-0989-8967, boran.t.k@mail.ugm.ac.id

Makalenin Gönderim Tarihi: 13.12.2019; Makalenin Kabul Tarihi: 17.03.2020

Giriş

Soğuk Savaş dönemindeki ilişkilerle kıyaslandığında Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) hükümetinin İsrail dış politikası veya İsrail'e karşı attığı adımlar geleneksel-güvenlikçi Orta Doğu Türk Dış Politikasından (TDP) farklılık göstermektedir. Ahmet Davutoğlu liderliğindeki TDP'nin daha aktif (pro-aktif dış politika olarak da bilinmektedir) tutumu, AK Parti'nin Orta Doğu'daki Müslüman-Arap coğrafya ile Osmanlı mirası kapsamında siyasi, kültürel ve ekonomik iş birliğini artırmayı hedeflemiştir. Kıyaslamak gerekirse Turgut Özal döneminde Türkiye'nin "köprü ülke" kavramı (Ataman, 2007; 51) çerçevesindeki TDP, AK Parti döneminde "merkez ülke" veya "düzen kurucu ülke" kavramı ile yer değiştirmiştir. Aynı şekilde askeri bürokrasinin TDP'de etkili olduğu 1990'lı yıllarda İsrail ve Türkiye ilişkilerinde sivil bürokrasinin rolünün, AK Parti döneminde azaldığı gözlemlenmiştir. AK Parti dönemi ile birlikte Türkiye-İsrail ilişkilerinin ağırlıklı olarak sivil bürokrasi üzerinden yürümesi ve AK Parti'nin Filistin'de I. İntifada* ile ortaya çıkan Hamas (İslami Direniş Hareketi/ Harakat al-Muqawama al-İslamiya) gibi aktörlerle ilişki kurması, Türkiye-İsrail ilişkilerinde gerilimi artırmıştır.

Orta Doğu'daki Arap-Müslüman coğrafyanın -İran'ı hariç tutarsak- iki farklılığı ve zenginliği olarak değerlendirilebilecek Türkiye ve İsrail'in diplomatik ilişkileri tarihinden bugüne kadar hiç olmadığı kadar zor günler geçirmektedir. Tarihsel arka planına bakılacak olduğunda İsrail'i ilk tanıyan Müslüman ülke olan Türkiye'nin, günümüzde neden ve ne şekilde İsrail ile diplomatik ilişkilerinin söylemler üzerinden bu kadar sert ve eleştirel bir zemin üzerine oturduğu ilgi çekicidir. AK Parti 2002 yılında iktidara geldiğinde İsrail dahil, Orta Doğu ülkeleri ile ilişkileri düzeltme, iyileştirme ve geliştirme söylemleri ortaya atılmıştır. AK Parti kurucu üyelerinin bir kısmının Refah Partisi (RP) kökenli olması ise bu söylemi daha da ilginç kılmış ve bu söylem özellikle 2006 yıllarına kadar karşılıklı ziyaretler kapsamında uygulama alanı bulmuştur. Fakat ilişkilerin bozulduğu dönemlerde de Türk karar alıcılar tarafından İsrail'e karşı yöneltilen "Siyonist" ve "ırkçı devlet" gibi söylemlerde de RP'den miras kalan söylemler hissedilmiştir (Arpacı ve Karadağ, 2016).

Bugün Türkiye'deki muhalefet tarafından bile sırası ile "Alçak Koltuk Krizi", "Davos Krizi", "Mavi Marmara Saldırısı" ve bu krizlerle bağlantılı olarak akabinde gelişen diplomatik krizler ciddi biçimde eleştirilmektedir. Özellikle Türk-İsrail ilişkilerinin iyiden iyiye dibe vurmaya başladığı 2008'den itibaren Türkiye-İsrail ilişkileri, üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen AK Partili liderlerin önüne tabiri caizse "Türk diplomasisinin İsrail karşısında yenilgisi" veya İsrail'in Türkiye'yi küçük düşürmesi olarak gündeme getirilmektedir.

Muhalefet partilerinin bu görüşüne rağmen halk tabanında hiçte azımsanmayacak bir kesim AK Parti'nin o dönemdeki İsrail karşısındaki tutumunu "olması gereken", "TDP'de daha önce hiç yapılmayanın yapılması" veya "Türkiye'nin dik duruşu" şeklinde yorumlamıştır. Özünde Türkiye'nin, İsrail karşısında aldığı kararlar, AK Parti döneminden önceki hükümetlerin İsrail'e yönelik dış politika kararları ile örtüşmektedir. Daha doğru bir ifade ile, AK Parti döneminden önceki hükümetlerin İsrail ile ilişkilerinde AK Parti'ye oranla daha ketum ve geleneksel bir tutum sergilemesi, halkın AK Parti'nin yurt içinde İsrail konusunda belki de kendisinden önceki hükümetlerle karşılaştırıldığında hiç olmadığı kadar sempati kazanmasına neden olmuş ve çoğunlukla halk İsrail politikalarında AK Parti'yi yalnız bırakmamıştır. Bunun en temel nedenlerinden ve önemli faktörlerinden birincisi AK Parti'nin "mazlum" Filistin halkının koruyuculuğunu iktidara gelişinden bu yana eylemleriyle ve söylemleriyle üstlenmesidir. Bu görüş, AK Parti dönemi öncesi hükümetlerin, Filistin konusunda Filistin halkının verdiği mücadeleyi desteklemediğini söylememek anlamına gelmemelidir. Fakat, AK Parti'nin yukarıda da belirtildiği üzere bölgede varlığını hissettiren bir aktör olarak ortaya çıkmak istemesi ve bu doğrultuda aktif dış politika izlemesi İsrail'i açıkça rahatsız etmiştir. İstikrarlı bir Orta Doğu'nun, İsrail nezdinde varoluşsal bir tehdit anlamına geldiği açıkça yaşadığı 4 büyük Arap-İsrail Savaşı ile bilinmektedir. Bu nedenle, Türkiye'nin AK Parti döneminde, komşularla sıfır sorun gibi söylemleri, İsrail tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Zira, komşularla sıfır sorunun oluşabilmesi için öncelikle Türkiye'nin Orta Doğu'daki komşularının ve diğer

* 8 Aralık 1987 günü, bir İsrail kamyonunun Filistinlileri taşıyan bir vagona çarpması sonucunda Filistinlilerin ölmesi ile başlayan ve akabinde gelişen olaylar İsrail ile Filistinliler arasında çatışmalara neden olmuş ve bu olaylar Filistinliler arasında "İntifada" adı verilen hareketin doğmasına yol açmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Yılmaz, 2009; 291) İntifada hareketi ayrıca Yaser Arafat liderliğindeki FKÖ (Filistin Kurtuluş Örgütü) 1988'de Cezayir'de toplanan BMGK'de Filistin Bağımsızlık Bildirgesi'ni okuyarak Filistin devletinin kurulduğunu ilan etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Bölme ve Ulutaş, 2011;8)

Müslüman-Arap devletlerin kendi iç istikrarını ve düzenini sağlaması gereklidir. Türkiye ise AK Parti dönemi dış politikasında “arabuluculuk” rolü yanı sıra “istikrarlı Orta Doğu”, “komşularla sıfır sorun” ve beraberinde ekonomik, kültürel ve siyasi iş birliğini artırma arayışına girmiştir (Davutoğlu, 2008; 78) ve nitekim Arap Baharı sürecine kadar bu politikada başarı sağlamıştır.

Kuruluşundan bugüne Orta Doğu coğrafyasında çatışmaların sebebi dolayısıyla günah keçisi olarak gösterilen İsrail’in, Müslüman-Arap coğrafyada bağımsızlığını ilan etmesi ve akabinde 4 büyük (1948, 1956, 1967 ve 1973 Arap-İsrail Savaşları) (Kürkçüoğlu ve Erhan, 2013; 637-647) savaşa girmesi, İsrail’in kendi emniyetinin komşu ülkelerinin istikrarsızlığı ile doğru orantılı olarak tanımlanmasına sebebiyet vermiştir. Bu sebeple AK Parti’nin, Orta Doğu’da istikrar arayış mücadelesi ve girişimleri, İsrail’in doğrudan kendi istikrarını tehdit eden bir unsur olarak algılanmıştır.

Bu çalışmada, AK Parti-İsrail ilişkileri 2002-2008 ve 2008-2018 yılları arasında ele alınarak AK Parti döneminde Türkiye-İsrail ilişkileri ortaya koyulmaya çalışılacaktır. 2002 yılı AK Parti’nin iktidara geldiği dönemi, 2008 yılı Dökme Kurşun Operasyonu’nu ve 2018 yılı ABD’nin konsoloslughunu Kudüs’e taşımalarını simgelemektedir. 2008 yılının ara tarih olarak seçilmesi ise Dökme Kurşun Operasyonu’nun AK Parti-İsrail ilişkilerinde büyük krizlerin başlangıç noktasını ifade etmesidir (Boran, 2019). Bu tarihe kadar ilişkileri görece pozitif seyretmiş, AK Parti hükümeti Orta Doğu’da inşacı bir rol üstlenerek Suriye ve Filistin gibi devletlerle İsrail arasında arabuluculuk yapılmaya çalışmış ve Orta Doğu’da barış hedeflemiştir.

Birinci bölümde Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerinin ilk yıllarında pozitif seyrettiği görülmektedir. 2006 yılında Hamas’ın iktidarına kadar karşılıklı ziyaretler ise bunun göstergesidir. Hamas’ın iktidarı ile birlikte AK Parti-İsrail ilişkileri de negatif yöne evrilmeye başlamıştır. 2008 yılı her ne kadar çalışmada kırılma noktası olarak alınsa da 2006-2008 yılları arası Türkiye-İsrail ilişkileri, 2008 yılı sonrası döneme geçiş dönemi olarak ifade edilebilmesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Örneğin, AK Parti’nin istikrar arayışında kullandığı en önemli araçlardan birisi belirtildiği üzere arabuluculuk kavramıdır. 2006’da Hamas’ın demokratik olarak seçilmiş aktör olarak ortaya çıkması ile beraber AK Parti, Filistin’de Hamas’sız bir barışın mümkün olmayacağını ifade etmiştir (sabah.com.tr, 2006). Akabinde İsrail Cumhurbaşkanı Peres ve Filistinli lider Mahmud Abbas’ın TBMM’ye davetleri (bbc.co.uk, 2007) de taraflar arasında köprü oluşturma maksadı veya arabuluculuk kavramı ile ele alınmalıdır.

2007’deki İsrail-Suriye çatışmalarında ise Türkiye’nin doğrudan arabuluculuk rolü İsrail ve Suriye tarafından tanınmasına rağmen, Aralık/2007’de başlatılan Gazze saldırıları (Dökme Kurşun Operasyonu) arabuluculuk rolünün de zarar görmesine sebebiyet vermiştir. Gazze saldırılarının, 2002 yılından o tarihe kadar pozitif ivmeli seyreden İsrail-Türkiye ilişkilerinde kırılma noktası olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İsrail’in saldırılarının Türkiye’nin, Suriye-İsrail arasında 2007 yılında başlayan arabuluculuk rolünün bir anda hiçe sayılması gibi algılanması ise, Türkiye-İsrail ilişkilerinde samimiyetin kaybolmaya başladığının sinyallerini vermiştir.

Türkiye’nin Orta Doğu barışına “arabuluculuk” ve “kolaylaştırma” gibi kavramlar ile çözüm bulma arayışının, Türkiye-İsrail ilişkilerinde ne gibi çatlaklara sebebiyet verdiği ve devamında gelişen Alçak Koltuk, Davos ve Mavi Marmara gibi krizlerin bahsedilen kavramlarla ilişkisinin olup olmadığı da çalışmasının sonunda sorulacak sorulardan birisidir. Nitekim İsrail’in, Kudüs ve Golan Tepeleri (Suriye) gibi stratejik ve hayati olarak nitelendirdiği alanlarda, kendisi için tarihinde en dostane ilişkilerini geliştirdiği bir devletin arabuluculuk girişimlerini yok sayabileceği AK Parti hükümeti tarafından defalarca tecrübe edilmiştir.

Dökme Kurşunu Operasyonu’ndan (2007) 2018 yılına kadar olan dönem ise çalışmanın ikinci bölümü olarak ele alınmıştır. Operasyonun akabinde arka arkaya yaşanan krizler günümüzde halen etkisini devam ettirmektedir. Örneğin günümüzde halen Mavi Marmara’nın etkisi unutulmamış ve kolay kolay unutulacağı düşünülmemektedir. Türkiye, özür ve tazminat gibi konularda istediğini elde etmiş olsa da, Gazze ablukasını delmek amacıyla bölgeye yardım götürülen Mavi Marmara’daki Türk vatandaşlarının İsrail komandoları tarafından tüm dünyanın gözü önünde öldürülmesi halen toplum tarafından unutulmamıştır. Bu bağlamda AK Parti döneminden önce yaşanan krizlerde büyükelçilerin geri çağırılması AK Parti döneminde de uygulama alanı bulmuş, fakat ikili anlaşmaların iptali, tazminat konuları AK Parti dönemine özgü yaptırımlar olarak karşımıza çıkmıştır.

1. AK Parti'nin İktidara Gelişi ve İsrail İle İlişkiler

AK Parti'nin iktidarından önce, AK Parti'ye nasıl bir Türkiye-İsrail ilişkileri mirası kaldığının bilinmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda özellikle 1990'lı yıllardaki Türkiye-İsrail ilişkileri “altın yıllar” olarak değerlendirilmiş ve Türkiye'deki askeri bürokrasi ikili ilişkilere ayrıca önem vermiştir (Uzer, 2011). Örneğin 23 Şubat 1996 yılında Süleyman Demirel'in İsrail ziyareti esnasında iki ülke arasında Askeri Eğitim ve İş Birliği Anlaşması (AEİA) ve 14 Mart 1996'da Serbest Ticaret Anlaşması (STA) ve 28 Ağustos 1996'da Savunma Sanayinde İş Birliği Anlaşması (SSİA) ile Türkiye ordusunun modernizasyonu yüksek oranda İsrail'e emanet edilmiştir (Kaya, 2010; 97).

Anlaşmaların yanında 1990 yılındaki Madrid Görüşmeleri ile başlayan Orta Doğu'daki barış süreci ve 1993 yılındaki Oslo Görüşmeleri, İsrail'in Orta Doğu'daki Müslüman-Arap devletlerle olan münasebetlerini iyileştirme amacıyla düzenlenmiştir. Bu görüşmelerden istifade ile Türkiye'nin de İsrail'e karşı Soğuk Savaş döneminde izlediği Arap devletlerden çekimsiz politikası yerini manevra kabiliyeti daha yüksek bir politikaya bırakmıştır. Zira bahsedilen askeri ve ekonomik anlaşmaların imzalanmasında bu görüşmelerin etkisi önemlidir. 2000'li yılların başındaki İkinci İntifada sonrasında İsrail'in Filistin topraklarında gerçekleştirdiği Savunma Kalkanı Operasyonu ilişkilerde İsrail'in Orta Doğu'daki barışçıl devlet görünümüne zarar vermiştir (Özcan, 2010; 40-42). Fakat, söz konusu operasyon Türk-İsrail ilişkilerinde herhangi önem arz eden bir etki doğurmamış, hatta 2001 yılında Şaron'un Türkiye ziyaretinden sonra Bülent Ecevit, Şaron'u Türkiye'de daha çok görmeyi arzu ettiklerini ifade etmiştir (hurriyet.com.tr, 2001).

2002 yılında AK Parti iktidara geldiğinde doğrudan bir İsrail söylemi/politikası bulunduğu söylenemez. AK Parti kurucu ekibinin içinde RP kökenli bürokratların bulunmasına karşın, iktidarının en azından ilk yıllarında AK Parti, İsrail'e karşı sert söylemlerde bulunmamıştır. Bu politika, Genelkurmayın halen bürokrasideki etkisi, ordunun modernizasyonunda İsrail'in yüksek orandaki rolü ile de bağlantılıdır. Dolayısı ile AK Parti'nin iktidarının ilk yıllarında özellikle 2007 yılından sonraki söylem değişikliğine kadar karşılıklı ziyaretler ve pozitif havanın etkisinden söz edilebilir.

2003 yılında Irak'ın ABD tarafından işgali, AK Parti-İsrail ilişkilerindeki ilk sınav olarak değerlendirilebilir. İsrail'in kuruluşundan bugüne kadar tecrübe ettiği 4 büyük İsrail savaşı, İsrail'e “istikrarsız” bir Orta Doğu hayali ve psikolojisi yaratmıştır. Bu sebeple Irak'ın işgalinde, İsrail istihbarat servisi MOSSAD'ın Irak'ın kuzeyinde yaşayan Kürt grupları politik ve maddi açıdan desteklemesi, İsrail'in daha önce bölgeden göç etmiş Yahudilerin ellerindeki tapulara dayanarak Kuzey Irak'ta toprak edinmeye çalışması ve Kürt komandalara eğitim verilmesi İsrail'in istikrarsız Orta Doğu politikasının Türkiye ayakta oluşturmuş ve Türkiye-İsrail arasındaki ilişkilere o dönemde gölge düşürmüştür. (Üren, 2011, 12-13). Seymour Hersh “*The New Yorker*” adlı dergide yayımladığı “*Plan B*” adlı yazısında İsrail'in Kuzey Irak'ta Kürt grupları desteklediğinden açıkça bahsetmektedir (Hersh, 2004). Bu kapsamda Davutoğlu doktrinleri kapsamında ifade edilen “istikrarlı Orta Doğu”, “komşularla sızır sorun” gibi politikalar karşısında, İsrail'in Orta Doğu'daki etnik grupları destekleme politikası AK Parti-İsrail arasındaki kriz ortamını derinleştiren en önemli faktörlerden birisidir. Dahası, Ersoy'a göre, Davutoğlu'nun TDP'yi “dinselleştirdiği” ve bugün İsrail'e karşı kullanılan anti-semitik söylemlerde TDP'de İslam'ın rolü ile birebir ilişkili olduğunu ifade edilmektedir (Ersoy, 2014: 63).

* Irak'ın kuzeyinde yaşayan Kürt grupları içindeki Yahudiler, İsrail'in kurulduğu yıllara kadar bölgede önemli bir azınlık olarak görülmüş olup, yüzyıllar boyunca Kürtler ve Yahudilerin birlikte yaşaması sonucunda ortak değerler meydana gelmiştir. İsrail'in kurulduğu yıllarda anti-semitizme maruz kalan Yahudiler'in, İsrail'e göç ettirilmesinde Kürtlerin önemli katkılarından olduğu bilinmekte olup, bu sayede günümüze kadar ulaşan güven bağları geliştirilmiştir. Bu bağın oluşumundaki diğer bir isimde David Ben-Gurion'un da çalışma ekibinde olan Reuven Zaslanski'dir (Shiloah). Zira Shiloah Arap unsurları, Arap olmayan unsurlarla çevreleme politikasının kurucusu olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde “çevresel strateji” adı verilen uygulama ile İsrail, Orta Doğu'nun çok çeşitli etnik yapısından faydalanarak, özellikle Irak, İran, Suriye ve Türkiye gibi devletlerin içinde bulunan Kürtlerden söz konusu devletler içinde kargaşa veya karışıklık çıkarabilme kabiliyetleri nedeniyle istifade etmeye çalışmıştır. Özellikle Baas rejimi Irak ve Suriye'de iktidar olduktan sonra Mısır, Irak ve Suriye arasında yapılan ittifakla İsrail'in bölgede düşman devlet ilan edilmiş, İsrail açısından bölgedeki azınlıkların önemi daha da artmıştır. Bölgede yalnızca Kürtler değil, Dürzüler ve Maruniler gibi azınlıklarda İsrail tarafından müttefik olarak görülmüştür. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Süslü, 2016; 117-127).

2. Hamas'ın İktidara Gelişi

AK Parti-İsrail ilişkilerini, AK Parti'nin İsrail ile birebir kurduğu münasebetlerin yanı sıra, AK Parti'nin Filistin'deki aktörlerle de yakınlaşması da etkilemiştir. Örneğin, Recep Tayyip Erdoğan'ın 2005 yılındaki İsrail ziyareti o dönemde İsrail hükümetince memnuniyetle karşılanmış, hatta İsrail hükümet sözcüsü Mark Regev bu ziyareti, Müslüman ve Yahudi iki ülkenin dost olabileceğinin mümkün olduğu şeklinde yorumlamıştır (hürriyet.com.tr, 2005). Bu ziyaretin hemen ardından yakın dönemde Hamas'ın 132 sandalyeli Filistin parlamentosunda 74 sandalye ile iktidara gelişi (Ayhan, 2009; 117)*, Türkiye-İsrail ilişkilerinin tarihi seyrini de derinden etkilemiştir. Nitekim Hamas liderlerinden Şeyh Ahmet Yasin ve Abdülaziz Rantisi'nin 2004 yılında İsrail ordusu tarafından öldürülmesi, Recep Tayyip Erdoğan'ın İsrail'i "devlet terörü" yapmasıyla suçlamasına sebebiyet vermiştir (milliyet.com.tr, 2004). Dolayısı ile anlaşılmaktadır ki Hamas iktidara gelmeden önce, İsrail-Filistin barışını belirleyici aktörlerden birisi olarak algılanmıştır ve İsrail'in şiddeti Türkiye tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.

İsrail, Hamas lideri Halid Meşal'in iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra Türkiye'ye davet edilmesini kabullenememiştir. Hamas'ın seçimlere girmeden önce, İsrail-Filistin arasındaki müzakereler Mahmud Abbas başkanlığındaki El-Fetih üzerinden gerçekleştirilse dahi, 2006 Filistin seçimleri ile beraber AK Parti, Filistin siyasetinde de artık başka bir aktörün varlığını hatırlatmıştır. Özellikle 2007'den sonra Gazze'de daha etkili** olan Hamas'ın, İsrail tarafından ısrarla müzakere masasında istenmemesi, AK Parti'nin İsrail'in bölgede barış konusunda samimiyetinde gerçekçi davranmaması şeklinde yorumlanmıştır. Seçilmiş bir parti olan Hamas'ın, Türkiye'ye daveti ise İsrail Başbakanlık sözcüsü Ranaan Gissin tarafından "Biz eğer Abdullah Öcalan ile görüşseydik siz ne hissederdiniz?" mantığı ile karşılık bulmuştur (hürriyet.com.tr, 2006).

AK Parti'nin Hamas daveti, İsrail-Filistin meselesinde Türkiye'nin arabuluculuk rolüne de dolaylı olarak zarar vermiştir. 2002'den Hamas'ın iktidarına kadarki dönemde İsrail-Türkiye ilişkilerinde Filistin meselesi, İsrail'in saldırılarını söylemler üzerinden kınanması doğrultusunda gerçekleşmiştir. Dahası, Gissin'in ifadesinin aksine İsrail'in iç politikasına doğrudan bir müdahale güdüsünden çok arabuluculuk ve barış temelli bir psikoloji ile hareket edilmiştir. Fakat Davutoğlu'nun Başbakanlık Danışmanlığı döneminde AK Parti'nin Hamas davetinin aslında Davutoğlu tarafından planlandığı, TDP'nin Davutoğlu tarafından şekillendirildiği yönünde de Türk basında yer almıştır (Ergan, 2006). Bu konuda Duran makalesinde, Davutoğlu'nun AK Parti TDP'sinde hem teori hem pratiğindeki önemini açıkça vurgulamaktadır. (Duran, 2009; 390). Davutoğlu ise Stratejik Derinlik kitabında Filistin meselesine verdiği öneme şu sözlerle belirtmektedir.

*"Genelde Kudüs özelde de Mescid-i Aksa meselesi çözülmeden
Filistin ve Ortadoğu meselesinin de çözülebilmesi çok güçtür.
Doğrudan bir formülle ortaya koymak gerekirse Ortadoğu meselesi
Filistin meselesine, Filistin meselesi Kudüs meselesine, Kudüs
Meselesi de Mescid-i Aksa meselesine indirgenebilir."* (Davutoğlu, 2001; 490).

İsrail ile Hamas ikilisinin neden birbirlerini tanımamasındaki faktörler de bölgedeki çatışmanın devam etmesinin anlaşılması açısından önemlidir. Kaman'a göre İsrail'in Hamas'a karşı, Filistin'deki seçimlerden önce net bir tavrı bulunmamaktadır (Katman, 2014; 13). Dahası İsrail, Hamas'ın bölgedeki siyasi varlığının tanınmasını -demokratik seçimleri kazanmış olmasına rağmen- birtakım koşullara bağlamıştır. Koşullardan bazıları; Hamas militanlarının silahsızlandırılması, İsrail'in siyasi varlığının Hamas tarafından tanınması, Hamas'ın herhangi bir şiddet eyleminden kaçınması ve o zamana kadar yapılmış İsrail-Filistin barış anlaşmalarını tanınmasıdır. Fakat, Hamas'ın iktidar parti olarak bu teklifleri reddetmesi ile İsrail-Filistin barış görüşmelerinin başlamadan tıkanmıştır (Katman, 2014; 132).

Hamas'ın, Ankara'ya daveti yalnızca İsrail tarafından yadırganmamış, radikal İslamcı olarak tanımlanan bir örgütün başkente daveti, Türkiye'deki muhalefet tarafından da sert tepkiyle karşılanmıştır. Anlaşılmaktadır ki, 1990'lı yılların ikinci yarısında özellikle Türkiye'nin Batılı bir devlet imajı çizmesinin

* Hamas'ın Filistin seçimlerinde kazandığı ilçe ve belediyelerin sayısının ayrıntılı dağılımı için ayrıca bkz.: (Katman, 2014; 133)

** 2007'den sonra Hamas'ın Gazze'deki etkisini artırması ile El-Fetih görevlileri evlerini güvenlik endişesiyle Gazze'den Ramallah'a (Batı Şeria) taşımıştır. 2008 yılında Hamas'a bağlı İzzeddin El Kassar Tugayları'nın da etkisiyle Gazze'deki El-Fetih yapılanması sonra erdirilmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Katman, 2014; 141-142)

göstergesi olarak İsrail ile olan ilişkilerin bir ölçüt olarak kullanılması*, 2006 yılında da halen etkisini devam ettirmiştir. AK Parti, Hamas'sız bir barışın ön görülemeyeceğini savunurken, muhalefet bu daveti AK Parti'nin İslami örgütlere verdiği desteği artırdığı ve iktidar ile muhalefetin arasındaki bağların daha da zarar gördüğünü şeklinde yorumlamıştır (Çevik ve Ersaydı, 2011; 10). Zira dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Hamas ziyaretinden sonra İsrail ziyareti gerçekleştirmiştir. Sezer'in İsraili yetkililere, davet kararının kendisinin bilgisi dahil olmadığı ve bu davetin Türk toplumunun gerçek görüşünü ve devlet politikasını yansıtmadığını ifade etmesi, iç siyasetteki farklı mekanizmaların TDP'deki görüş ayrılığını somut bir biçimde ortaya koymuştur (sabah.com.tr, 2006).

3. Suriye-İsrail arasında Türkiye'nin Arabuluculuk Rolü ve Dökme Kurşun Operasyonu

Orta Doğu'da yaşanan çatışmalarda enerji kaynaklarının önemi tartışmaya açık bir konu değildir. Petrolün bölgede bulunması ile, büyük devletlerin satranç tahtası haline gelen Orta Doğu'da bir diğer stratejik kaynak ise sudur. Sınırlı su kaynaklarına sahip olan Orta Doğu'da, Suriye-İsrail sınırında bulunan Golan Tepeleri hem zengin kaynaklarına sahiptir hem de görece eğimsiz coğrafyaya sahip sayılabilecek Orta Doğu'da stratejik olarak Suriye'ye karşı stratejik bir konuşlanma ve psikolojik üstünlük sağlamaktadır (Atlıoğlu, 2007). Bölgedeki Hermon Dağı (2814 metre) ile bölgenin en yüksek konumuna sahiptir ve buradan 60 kilometrelik uzaklıktaki bulunan Şam dahil Suriye ve Lübnan rahatlıkla gözlemlenebilmektedir. Topografik açıdan ise bölgede yer alan Ürdün nehri ve Kinneret Gölü, İsrail'in su kaynaklarının %40'ını oluşturmaktadır (Akınar, 2012; 223). İsrail 1967 Arap İsrail Savaşı ile topraklarında bulunan Kinneret Gölü'nü (başka bir adıyla Teberiyeye veya Galilee Denizi) besleyen Golan Tepelerini işgal etmiştir. İsrail 1967'de işgal ettiği tepelerden, 1980 yılında geri çekilme kararı almıştır. Fakat 1981 yılında Knesset'in (İsrail Parlamentosu) Temel Yasa kapsamında Golan Tepelerinin İsrail toprakları içinde olduğu "meşrulaştırılarak" tekrar ilhak edilmiştir. Suriye açısından ise stratejik ve ekonomik öneminin yanında Golan Tepeleri "egemenlik" manasındadır (Akınar, 2012; 226).

Suriye-İsrail arasındaki çatışmanın çözümü konusunda ABD'nin 1991-2000 yılları arasındaki arabuluculuk girişimi, Suriye tarafından "tarafsız" olmadığı düşünülerek reddedilmiştir. 1991 Madrid konferansı ile başlayan Orta Doğu'daki barış görüşmeleri, ABD'nin Suriye-İsrail arabuluculuğu başlamıştır. ABD, bir taraftan da Suriye'yi Batı bloğuna çekerek İran'dan uzaklaştırmak istemiş ve İran ile Irak gibi devletlerin bölgedeki etkisini sınırlandırmayı amaçlamıştır (Süer, 2012; 232). Bu kapsamda ABD'nin garantörlüğündeki bir Suriye-İsrail barışı, yaşanabilecek bir ihtilafta Suriye tarafından terazinin İsrail tarafında olabileceği psikolojisini yaratmıştır. Fakat o dönemde ABD'nin çatışmanın çözümüne yönelik taraflara yeni bir öneri ortaya koyamaması yanı sıra ABD iç siyasetinde çatışmanın çözümüne yönelik farklı bakış açılarının bulunması, ABD arabuluculuğunun düşük profilli seyretmesine neden olmuştur (Süer, 2012; 233). Süer'e göre barış görüşmelerinin başarısız olmasında ABD'nin "amaçsız/kararsız" bir arabuluculuk rolünün yansısı İsrail ve Suriye'nin farklı yönetim biçimleri de başka bir faktör olarak incelenmiştir. 1970'den 2000 yılına kadar yönetimde kalan kalan Hafız Esad'ın hükümrana karşın, İsrail'deki karmaşık koalisyon hükümet mekanizması karar alma sürecini liderler bakımından etkilemiştir (Süer, 2012; 236).

2004 yılında Beşar Esad'ın Ankara'ya İsrail-Suriye görüşmelerinde Türkiye'nin arabulucu olmasını istemesi ile tekrar başlayan süreç, 2006 yılında Hizbullah-İsrail savaşı ile tekrar kesintiye uğramıştır. Türkiye'nin arabuluculuk rolü Şubat/2007'de Ehud Olmert'in Ankara ziyareti sırasında tekrar gündeme gelmiş ve Olmert, Türkiye'nin barışta rol almasını yinelemiştir. Fakat Eylül 2007'de İsrail jetlerinin Suriye'deki nükleer reaktörü vurması ile görüşmeler sekteye uğramıştır (bbc.com, 2018). Başbakan Erdoğan, Nisan/2008'deki Şam ziyareti sırasında Esad'a İsrail'in Golan Tepelerinden çekilmeye hazır olduğunu ve barış görüşmelerine başlamak istediğini iletmış (amerikaninsesi.com, 2008a) ve Türkiye'nin arabuluculuğu doğrultusunda iki taraf görüşmelere başlamıştır (amerikaninsesi.com, 2008b). Türkiye'nin arabuluculuğu ise Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklama ile doğrulanmıştır (cnnturk.com, 2008).

* 28 Şubat olaylarına ilişkin olarak Çevik Bir, İsrail-Türkiye ilişkilerine Necmettin Erbakan'ın izlediği politikaların zarar verdiğini 2002 yılında ABD'nin Middle East Quarterly adlı dergisinde kaleme aldığı yazıda ifade etmiştir. Yazının tamamı için bkz.: (Bir ve Sherman, 2002; 23-32).

Nitekim, Türkiye'nin iki devlet arasında arabuluculuk rolü birdenbire ortaya çıkmamıştır. Öncelikle o dönemde Türkiye ile dostane ilişkileri bulunan Suriye, arabulucu olarak başka bir Müslüman bir ülke olan Türkiye'yi tercih etmiştir. Nitekim, AK Parti'nin komşularla iş birliği kapsamında Suriye ile ilişkilerini geliştirmesi, Türkiye'ye güvenilir bir komşu profili kazandırmıştır. Türkiye'nin arabuluculuk girişiminin bu kadar önemsemesi ise, o dönemde pro-aktif TDP'nin, Suriye'yi Orta Doğu'ya açılan bir kapı olarak görmesi ile bağlantılıdır.

Bir diğer husus ise Suriye'nin bölgede Hamas ve Hizbullah gibi ABD ve AB tarafından terör örgütü listesinde bulunan ve İsrail'in bekasını tehdit eden aktörler ile iyi ilişkilerinin bulunmasıdır. Hamas iktidarına kadar, İsrail tarafından Mahmud Abbas'ın liderliğindeki FKÖ (Filistin Kurtuluş Örgütü) İsrail-Filistin münasebetlerinde dikkate alınmıştır. FKÖ ise ABD ve AB ile yakın ilişkiler içinde bulunmuş ve Filistin halkı tarafından "haklarının İsrail'e karşı yeterince savunulmadığı" gerekçesiyle sıkça eleştirilmiştir. Zira 2006 yılı seçimlerindeki Hamas'ın galibiyeti FKÖ'nün Filistin halkı tarafından cezalandırılması olarak ifade edilebilir. Bu minvalde Suriye-Hamas ilişkileri, İsrail açısından barış görüşmelerinde eksi bir faktör olarak göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca Türkiye bölgede İsrail'e en yakın bağlara sahip, Müslüman ve Batı müttefiki devlet olarak dikkate alınmıştır. Dolayısıyla, Hamas gibi ikincil aktörlerin de etkisinin bulunduğu barış görüşmelerinde Türkiye'nin arabuluculuğu, Suriye tarafından iyi bir seçenek olarak görülmüştür. Nitekim Batı tarafından terör örgütü olarak değerlendirilen Hamas'ın, Türkiye'ye 2006 yılındaki daveti İsrail açısından her ne kadar rahatsız edici olsa da İsrail-Suriye arabuluculuk görüşmelerinde Türkiye'nin Hamas konusunda yumuşatıcı veya kolaylaştırıcı bir rolünün olduğu İsrail tarafından da dikkate alınmıştır.

Türkiye'nin 2007 yılında yalnızca Suriye-İsrail arasında olmayıp, Filistin-İsrail arasındaki kolaylaştırıcılık rolü devam etmiştir. Kasım/2007'de Mahmud Abbas'ın ve Şimon Peres'in TBMM'de yaptığı konuşmalar Orta Doğu'da barış sürecinin Türkiye tarafından üstlenildiğinin ve Türkiye'nin kolaylaştırıcı veya arabuluculuk rolünün elinden geldiğince yerine getirildiğinin sinyallerini vermiştir (bbc.co.uk, 2007). Hatta Peres'in aynı ziyaretinde kendisine Bilkent Üniversitesi tarafından fahri doktora unvanı verilmesi Türkiye'nin bölgedeki her bir aktörle ilişkilerini sıcak tutularak, barışta Türkiye'nin etkisini artırmak amacıyla gerçekleştirildiği şekliyle okunabilir.

Mayıs/2008'de Suriye-İsrail arasındaki arabuluculuğun Türk Dışişleri yetkilileri tarafından resmîyet kazanan İsrail görüşmeleri devam ederken aradan 5 ay geçmeden İsrail'in Gazze'ye düzenlediği "Dökme Kurşun Operasyonu" Türkiye'nin bölgedeki Suriye-İsrail ve Filistin-İsrail barış görüşmelerini sona erdirmiştir. 4 Kasım 2008'de İsraili askerlerin bir Filistinliyi öldürmesi üzerine Hamas, İsrail'e karşı top ateşle karşılık vermiş, sonrasında İsrail uçakları hava saldırısı ile 6 Filistinli vatandaşı öldürmüş, Hamas misilleme olarak İsrail'e karşı füze saldırıları gerçekleştirmiştir (Bölme, 2012; 7). Karşılıklı çatışmaların şiddetlenmesi ile İsrail ordusu Museviler için kutsal olan Hanuka Bayramı'nın (cnnturk.com, 2016)* ilk günü olan 27 Aralık 2008'de İsrail, Dökme Kurşun Operasyonu'nu resmen başlatmış ve Gazze'ye yönelik hava saldırıları düzenlemiştir.

1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra İsrail'in bölgeye düzenlediği en büyük operasyonlardan birisi olarak kabul edilen savaşta, toplamda 1.334 kişi (417'si çocuk, 108'i kadın, 120'si yaşlı olmak üzere) öldürülmüş, 5.400'e yakın kişi ise yaralanmıştır. İsrail'in saldırıları yalnızca sivilleri hedef almamış, hastaneler, yollar, okullar, evler, fabrikalar hatta UNRWA (Birleşmiş Milletler Yakın Doğu'daki Filistinli Mültecilere Yardım ve Bayındırlık Ajansı) binası gibi birçok yer ağır şekilde etkilenmiş ve yeniden alt yapı yapım aşaması tahmini 3-5 yıl arasında sürecek toplamda 2 milyar Amerikan Doları maliyetli bir tablo ortaya çıkmıştır (Boran, 2019; 56).

Türkiye saldırıları ise sert bir biçimde eleştirmiş ve Türk yetkililer, operasyonlardan sonra Türkiye'nin barış çabalarına karşın, İsrail'in operasyonundan sonra aldatılmışlık hissine kapılmıştır. Erdoğan bu

* Hanuka (Diğer bir isimle Hannukah), Suriye-Yunan Kralı Anthious ve ordularının Makabiler tarafından bozguna uğratılması neticesinde, II. Bet-Hamikdaş'ın putperestlerden kurtarılmasını simgeler. Bet-Hamikdaş, kurtarıldıktan sonra, tapınaktaki Ebedi Işık'ı yakmak için saf bir yağ bulur, fakat bu yağ Menora'yı (Yedi Kollu Şamdan) yalnızca bir gün yakabilecek kadar olsa da mucize eseri tam sekiz gün boyunca şamdanı yakmaya yeter ve Koenlerin yeni yağ hazırlamaya fırsatı olur. 25 Kislev'den başlanarak sekiz gün boyunca her gece bir mum artırarak Hanuka'nın mumları soldan sağa yakılır ve evler ışıkla doldurulur.

saldırıları karşısında İsrail'e yönelik 2004 yılındaki Şeyh Ahmed Yasin suikastinde ifade ettiği "devlet terörü" söylemine tekrar geçiş yapmış ve İsrail ile bölgedeki diğer devletler arasında yürütülen arabuluculuk periyodunda bu operasyonların Türkiye'ye yapılan bir saygısızlık olduğunu belirtmiştir (hürriyet.com.tr, 2008).

Tüm bu gelişmeler dahilinde Türkiye-İsrail ilişkilerini kısa bir dönem içinde sırasıyla meydana gelen Alçak Koltuk, Davos, Anadolu Kartalı Tatbikatının iptali ve Mavi Marmara krizlerine sürükleyen olayın açıkça İsrail'in 2008 yılında Gazze'ye düzenlediği "Dökme Kurşun Operasyonu'nun" olduğu söylenebilir. Yine de, Türkiye'nin pro-aktif dış politikası ve bölgede barış arayışları İsrail'in operasyonlardan sonra da devam etmiştir. Operasyonların akabinde Erdoğan'ın bölge ülkelere düzenlediği Gazze'ye yönelik ambargoların kaldırılmasını ve bölgede ortak dil ve irade anlayışının inşa edilmesini önermiştir (haberturk.com, 2009). Görülmektedir ki, bölgede kurulduğu günden bugüne kendine "yalnız devlet" imajı çizen İsrail, -İran hariç tutulmak üzere- bölgede seküler ve demokratik yapısı ve Arap kültürü ve kökenine sahip olmayan Türkiye'nin aktif dış politikalarını, düzen kurucu olması hasebiyle kabul etmemiştir.

Savaşın İsrail tarafından başlatılması, İsrail'in bu operasyonu Orta Doğu'da barışı isteyip istemediği konusunda açıkça tavrını ortaya koymuştur. Dahası, İsrail kendi toprak bütünlüğünü veya bekasını tehdit eden herhangi bir politikada Türkiye'yi karşısına alacağını tekrar tekrar hatırlatmıştır. Türkiye'nin ise Orta Doğu'da kendine biçtiği "arabulucu", "düzen kurucu aktör" rolü, bu operasyonla sekteye uğramıştır. Türkiye Filistin meselesine, "mazlum bir halkın feryadı" olarak bakarken, İsrail ise kendi halkına tehdit oluşturabilecek herhangi bir unsurun- bu unsur genelde Filistin topraklarında İsrail açısından Hamas olarak değerlendirilmektedir- İsrail'in dış politikasında ne tür bir etki yaratacağını düşünmeksizin etkisiz hale getirilmektedir.

4. Davos'un Perde Arkası

Dökme Kurşun Operasyonu Türkiye-İsrail ilişkilerindeki güvensiz ortamı, artık kriz dönemine çeviren anahtar faktörlerden birisi olmuştur. Ocak 2009'da Gazze Orta Doğu için Model" başlığı altında düzenlenen Davos Zirvesi'nde Filistin-İsrail çatışmasına çözüm arayışları tartışılmıştır. Bu bağlamda, Başbakan Erdoğan'ın "one minute" çıkışı aslında Davos Zirvesi'nde İsrail Cumhurbaşkanı Peres'in, İsrail'in Hamas'a karşı sözde meşru müdafaa hakkını kullanması ifade etmesi neticesinde gerçekleşmiştir (Çamlıbel, 2009). Fakat, "one minute" söyleminin arka planında yalnızca Başbakan'ın Peres'ten daha az süre alması değil, İsrail'in Türkiye'ye verdiği sözleri tutmaması ile de alakalıdır. Dolayısı ile one minute aslında moderatörden ziyade Peres'e veya İsrail'e bir başkaldırı olarak değerlendirilebilir. İsrail'in toplantıdaki meşru müdafaa söylemlerini yalnızca Davos Zirvesi'nde kullanmadığı, neredeyse Hamas ile ilgili tüm operasyonların bu söylemlere dayandırarak, "Hasbara"* politikası ile meşrulaştırdığı söylenebilir. Özetle Türkiye, İsrail'in barış görüşmeleri sürecinde sözünde durmadığını tecrübe etmiştir. Türkiye'nin İsrail'e yönelik kullandığı retorikler değerlendirilecek olursa, 2004 yılında Hamas liderleri arka arkaya öldürüldüğünde kullanılan retorikler, Davos Krizi süreci ile kıyaslandığında daha ağır değildir. Fakat 2009 yılında kullanılan söylemlerde, 2006'da Hamas'ın iktidara gelişi ve Türkiye'nin arabuluculuğunun başlama süreci tekrar negatif söylemlere geçiş noktalarını oluşturmaktadır. Zira Erdoğan, Türkiye'nin arabuluculuk girişimlerini Zirve'de tekrar hatırlatmıştır. Dolayısıyla Erdoğan Davos Zirvesi'nde Peres'e "Plajlardaki çocukları nasıl öldürdüğümüzü çok iyi biliyorum." (dw.com, 2016) derken Dökme Kurşun Operasyonu'na gönderme yapmıştır. Erdoğan, Zirve'deki sert çıkışı ile bir yandan ezilen Filistin halkının yanında yer alırken, bir yandan ise İsrail'in Türkiye'ye karşı verdiği sözü (arabuluculuk süreci) yerine getirmemesi sebebiyle Türkiye'nin o dönemde yükselen prestijini korumak istemiştir.

5. Türk-İsrail İlişkilerinin İç Politikaya Etkisi

Türk-İsrail ilişkileri yalnızca dış politik etkiler doğurmamakta, özellikle iç politikada da sivil siyasetin ve Türk halkının hassasiyeti kapsamına girmektedir. Öncelikle, Davos Zirvesi'nin AK Parti'nin iç politikadaki prestijini artırdığını söylemek mümkündür. Örneklemek gerekirse, Başbakan Erdoğan'ın Zirve'den sonra Türkiye'ye dönüşünde halkın "Türkiye seninle gurur duyuyor", "T. Recep Tayyip Erdoğan" söylemleri, AK

* İsrail'in Filistin'e düzenlediği operasyonları meşrulaştırma politikasına Hasbara denilmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Çiçekci, 2014; 20-21).

Parti'nin iç siyasetteki prestijini pekiştirmiştir (Güler, 2010; 216-218). Fakat AK Parti, pratikte Mart/2009 yerel seçimlerinde; 2007 genel seçimlerine göre 10 puan, 2004 yerel seçimlerine ise 2 puan gerileme yaşamış ve oy oranı %38'de kalmıştır (haberturk.com, 2019). Dolayısı ile iç politikada "one minute" çıkışının etkisinin söylemde kaldığı ve pratikte başarısız olduğu da söylenebilir.

Davos Zirvesi'nin dış politikadaki etkisi iç politika ile karşılaştırıldığında tartışmasız daha pozitifdir. Özellikle Arap halk ve cemiyetleri Türkiye'yi lider ülke olarak tanımlanmış, Recep Tayyip Erdoğan ise "kahraman" olarak görülmüştür. Bu pozitif ivmeyi destekleyen unsurlar Mısır ve Ürdün'ün halihazırda İsrail ile bulunan iyi ilişkileri ve barış sürecinde bulunmaları, Suudi Arabistan'ın ABD yanlı politikaları ve İran'ın Orta Doğu'da Şii grupları önlemesi gibi konular olarak değerlendirilebilir (Türk, 2009). Hatta Özdağ'a göre, İran'ın Arap dünyasında ki rolünün sona ermesi, Davos ile birlikte başlamıştır (Özdağ, 2011; 25). Ayrıca Davutoğlu'nun Osmanlı mirası söylemlerinin gözle görülür şekilde Erdoğan tarafından Davos'ta pratikleştirilmesi, Arap-Müslüman coğrafyanın Türkiye'nin "birleştirici/lider" ülke olarak bölgede desteklenmesine sebebiyet vermiştir.

Davos'un hemen arkasından İsrail, İtalya ve ABD ile ortak gerçekleştirilen Anadolu Kartalı tatbikatına, İsrail'in davet edilmemesi Türkiye-İsrail ilişkilerinde Genelkurmay'ın etkisinin eskiye nazaran azaldığına işaret etmiştir (Ulutaş, 2011; 46). Diğer yandan, tatbikata İsrail'in davet edilmemesi yalnızca Türkiye-İsrail ilişkilerini değil, İsrail'in İran sınırını gözlem ve olası bir tehdide karşı müdahale kabiliyetini de sınırlamıştır (Tür, 2009; 38).

6. Krizin Tırmanması

Dökme Kurşun Operasyonu Türk-İsrail ilişkilerinde beraberinde birtakım olayları zincirleme etkisi ile meydana getirmiştir. Davos ve Anadolu Kartalı Tatbikatı ile devam eden negatif seyre Televizyon Dizileri ve Alçak Koltuk Krizi'nin eklenmesi diplomatik ilişkilerin sıfır noktasına inmesine sebebiyet vermiştir. Tel-Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'un, Kurtlar Vadisi ve Ayrılk dizilerindeki İsrail karşıtı sahnelerin izahatı için tüm İsrail basının önünde İsrail Evimiz Partisi'ne* mensup milletvekili ve Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon tarafından İsrail parlamentosundaki (Knesset) makamında daha alçak bir koltukta oturtulması, "biz sizden üstteyiz" mesajı ile ilişkilendirilebilir. Koalisyon hükümetleri ile yönetilen İsrail'de aşırı sağcı bir partinin bu eylemi lider Likud Partisi lideri ve Başbakan Netanyahu'nun da açıklamaları ile desteklenmiştir (ntv.com.tr, 2010). İsrailli karar alıcıların bu diplomatik krizi yaratmasında ki gerekçenin ise TV dizilerinden ziyade, Peres'in Davos'ta Erdoğan tarafından "küçük düşürülmesi" psikolojisi de etkilidir. Alçak Koltuk hamlesi İsrail'deki koalisyon hükümetlerinin bazı kesimlerince ise eleştirilmiştir. Örneğin, Çalışma Bakanı Ben-Eliezer, Ayalon'un davranışını "gereksiz" olarak değerlendirmiş ve Türkiye'yi bu hamle ile daha da Doğu'ya itildiğinin altını çizmiştir (Güvenç, 2010).

Alçak koltuk krizi akabinde, 2010 yılındaki Mavi Marmara Saldırısı ile 9 Türk vatandaşının öldürülmesi, Türk-İsrail diplomatik ilişkilerini dibe oturtmuştur. Saldırlardan sonra Türkiye, İsrail ile olan diplomatik seviyeyi 1980 yılında Kudüs'ün ilhakından sonra tekrar ikinci seviyeye düşürmüştü (Özcan, 2010; 37), İsrail'den alınması planlanan Spike güdümlü tanksavar füzeleri, Barak-8 uçaksavar füze sistemleri ve ağır piyade muharebe araçları ve elektronik savaş sistemleri gibi askeri teçhizat alım projelerinden vazgeçilmiştir (Özdağ, 2011; 29).

Mayıs/2009'da Dışişleri Bakanlığı görevine başlayan Davutoğlu, saldırılar karşısında yaptığı açıklamada Türkiye-İsrail ilişkilerinin tekrar normalleşmesini 4 maddeye bağlamıştır;

- 1) İsrail, Mavi Marmara saldırısı için özür dilemelidir.
- 2) Mavi Marmara saldırısında öldürülenlerin ailelerine uygun bulunacak bir tazminat ödenmelidir.
- 3) İsrail olayı araştıracak uluslararası bir komisyonun yetkilerini kabul etmelidir.
- 4) Gazze şeridinde uygulanan abluka kaldırılmalıdır (cnnturk.com, 2010).

* Evimiz İsrail Partisi (İbranice adıyla Yisrael Beiteinu), 1999'da Avigador Lieberman, Yuri Stern ve Ida Nudel tarafından kurulmuş, vizyonunu Ukraynalı Siyonist lider Ze'ev Jabotinsky'e dayandıran seküler ve aşırı sağcı kimliği ile bilinen bir partidir. Partinin hedefleri arasında parti programında; gelenek, Siyonizm, modernizm ve hoşgörü ekseninde Yahudi kimliğini yüceltmek, İsrail'e Yahudi göçünü artırmak, Yeşa, Kudüs ve Golan'a yerleşimleri hızlandırmak vb.. gibi maddeler yer almaktadır. (Ayrıntılı bilgi için bkz: Ufuk Ulutaş vd., 2012; 9-29).

Sürecin yürütülmesinde karar alıcıların ve süreci normalleştiren aktörlerin görüşlerinde farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, Mavi Marmara saldırısı kararını veren ismin Savunma Bakanı Ehud Barak olduğu ve kararın parlamentonun sağ kanadı tarafından desteklendiği ileri sürülmektedir (Aytürk, 2012; 632). Normalleşme sürecine giden yolda, 2011 yılında gerçekleşen İsrail Çalışma Bakanı Ben-Eliezer ve Türkiye Dışişleri Bakanı Davutoğlu arasındaki gizli görüşmelerinin basına sızdırılması da sürecin uzamasına neden olmuştur.

Türkiye'nin 4 maddelik şartı dışındaki 31 Mayıs 2010'da rehin İsrail tarafından alınan gemilerin Türkiye'ye iadesi şartı ("Defne-Y", "Gazze I" ve "Mavi Marmara") ve saldırıların araştırılması için bir heyet oluşturulmasında ABD Başkanı Barack Obama'nın arabuluculuğunun da etkisi bulunmaktadır (Özcan, 2010; 36). BM Genel Sekreteri Ban-Ki Moon tarafından saldırıların incelenmesi için oluşturulan Palmer Komisyonu'nun incelemeleri sonucunda, İsrail'in müdahalesi meşru bulunmuş fakat müdahalenin hukuki bağlayıcılığı olmadığına karar verilmiştir (gazetevatan.com, 2011). Komisyon'un raporun açıklanma tarihini 3 defa ertelemesi ve daha sonra henüz kararın Türk yetkililer tarafından öğrenilmeden raporun 1 Eylül 2011 tarihinde *NY Times* tarafından haber olarak verilmesi (Şahin, 2011; 25) Davutoğlu tarafından İsrail'in "ciddiyetsiz" tutumu olarak yorumlanmıştır (aljazeera.com.tr, 2011). Akabinde Türk Dışişleri yetkilileri, İsrail'e karşı yeni yaptırım paketini açıklamış ve ilişkilerin normalleşmesini yeni şartlara bağlamıştır (mfa.gov.tr, 2011).

İsrail-Türkiye görüşmelerinin 2013 yılında Obama'nın devreye girmesi ile başlaması ve İsrail'den geç gelen özür, ABD'nin Arap Baharı sürecinde bölgede yükselen aşırı İslamcı gruplar karşısında İsrail'in "eski dostunu" tekrar kazanmak adına yapılan bir hamle olarak okunabilir. Ayrıca, ABD'nin Orta Doğu'nun istikrarsız ortamında iki müttefikinin düşman kalmasına razı olamaması ve İsrail'de Türkiye konusunda katı tutumu ile bilinen Lieberman'ın yeni seçimlerde koalisyonda yer almayarak Netanyahu'nun karar alma alanını rahatlatması da etkili olmuştur (Kohen, 2013).

Türkiye-İsrail ilişkilerinde Mavi Marmara krizi ile derinleşen krizden sonra, Obama'nın 2013'teki arabuluculuğu ile Türkiye ve İsrail tazminat ve özür konularında anlaşmışlardır. İsrail'in özrü Mart/2013'te Obama'nın Netanyahu ile görüşmesinden iki gün sonra gerçekleşmiş, tazminat ise 6 yıllık aradan sonra Dışişleri Bakanı Feridun Sinirlioğlu ve Netanyahu'nun özel temsilcisi Joseph Ciechanover arasındaki gizli görüşmelerde karara bağlanmıştır (Göksedef, 2016). Haziran/2016 tarihli Tazminat Usul Anlaşmasına göre Mavi Marmara mağdurların ailelerine 20 milyon Amerikan Doları İsrail tarafından Türk Adalet Bakanlığı'nın hesabına yatırılmış ve oluşturulan özel bir fon üzerinden mağdurların ailelerine dağıtılacağı açıklanmıştır (milliyet.com.tr, 2016).

Kriz ortamını derinleştiren olaylar bahsedildiği üzere ağırlıklı olarak İsrail'in Filistin'de izlediği politikalarla birebir doğru orantılıdır. Türkiye'nin İsrail ile yaşadığı en güncel sorunlardan birisi olan ABD'nin büyükelçiliğini Doğu Kudüs'e taşıması da Türkiye tarafından kabul edilmemiştir. Elçiliğin 14 Mayıs 2018'de açılacağına belirtilmesi üzerine Filistinlilerin gerçekleştirdiği protestolarda 60 civarı Filistinli İsrailli askerlerin açtığı ateş sonucunda öldürülmüş, 2.800'ün üzerinde ise Filistinli ise yaralanmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın öldürülen Filistinliler üzerine İsrail'i soykırımla suçlaması (dw.com, 2018), Türkiye-İsrail arasındaki Mavi Marmara'dan o zamana uzanan diplomatik krizi tırmandırmıştır. Unutulmaması gereken bir diğer bir konu ise, Türkiye'nin Filistin'i bir iç mesele olarak görmesi ve Filistin ve Filistinlilerin haklarını uluslararası arenada savunmasıdır. Örneğin, Doğu Kudüs'ün başkent olarak tanınması akabinde Türkiye dönem başkanı olarak İİT'ni (İslam İş Birliği Teşkilatı) olağanüstü toplayarak Müslüman ülkeler nezdinde farkındalık yaratmaya çalışmış ve toplantıda Doğu Kudüs'ün vazgeçilemez olarak Filistin'in başkenti olduğu karara bağlanmıştır (bbc.com, 2017).

7. Sonuç

Çalışmanın ana konusu olarak Türkiye-İsrail ilişkilerinin AK Parti dönemindeki seyri, iki devletin kriz dönemlerinde birbirlerine yaklaşımları ve krizin derinleşmesindeki nedenler araştırılmaya çalışılmıştır. Zira, ortada bir kriz varsa krizde yalnızca İsrail'in bölgedeki politikalarını suçlamak sorunun çözümünde yetersiz kalacaktır. Dolayısıyla bu bölümde, devletlerin izlemesi/izlememesi gereken politikalar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte ilişkilerin mevcut durumuna ait yönlendirici tespitler de bu bölümde yer alacaktır.

İlk olarak AK Parti'nin muhafazakâr duruşu/söylemleri, doğal olarak AK Parti dönemi TDP'sindeki söylemleri de etkilemiştir. Örneğin, AK Parti'nin Filistin meselesini İslamcı söylemlerle savunması ve zaman zaman İsrail'in politikalarını Siyonizm ile bağdaştırması krizi daha da derinleştirmektedir. AK Parti'nin Filistin meselesini kendi iç meselesiymişçesine kucaklaması her ne kadar İslam ülkeleri tarafından destek görse de aynı oranda Batı tarafından Türkiye'nin "Orta Doğululaşması" veya "Türkiye'nin ekseninin Doğu'ya kayması" gibi ithamları beraberinde getirmektedir. Zira İsrail'in Filistin'e yönelik politikası tüm evrensel değerlere ve neredeyse bütün hukuksal metinlere aykırılık teşkil etmektedir. Dolayısı ile AK Parti'nin Filistin'i yalnızca İslam'ın davası olarak görmesi, konunun İslam ülkeleri haricinde çokta önemsenmemesine neden olmaktadır. O halde Filistin meselesinde Filistin halkının haklılığını uluslararası kamuoyunun geneline yayacak şekilde vurgulamak hem meselenin barışçıl çözümüne hem de Türkiye-İsrail ilişkilerinin olumlu seyrine katkı sağlayacaktır.

Türkiye-İsrail ilişkilerinin birebir olarak Filistin meselesine veya ümmetin davasına bağlamak doğru değildir. Türkiye'nin özellikle Davutoğlu doktrinleri ile birlikte bölgedeki Osmanlı mirası söylemleri, aktif dış politika ve bölgesel güç olma isteği İsrail'i açıkça rahatsız etmektedir. Bu paralelde Türkiye'nin Orta Doğu coğrafyasında kullandığı İslamcı söylemler beraberinde İsrail tarafından terörist olarak tanımlanan Hamas gibi gruplarla yaklaşmayı beraberinde getirmiştir. Dolayısı ile Hamas gibi aktörlerle Türkiye'nin ilişkilerinin devam ettiği sürece yeni krizlere gebe kalınacağı unutulmamalıdır. Dolayısı ile Türkiye'nin yeni krizlere hazırlıklı olması ve buna yönelik dış politikasını pro-aktifçe ortaya koyması gereklidir.

AK Parti öncesi dönemde TDP'deki askeri bürokrasinin etkisi AK Parti dönemi ile azalmış ve sivil bürokrasinin etkisi artmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse geçmişte askeri bürokrasi tarafından dayatıcı şekilde ilişkilerin çıkmaza girmesinin engellenmesi, günümüzde sivil bürokratik kurumlar tarafından ve herhangi bir dayatma içermeden yapılabilmektedir. TDP'de karar alım mekanizmasının sivil siyasetin elinde olması demokratik olarak olumlu bir adımdır. Fakat karar alıcıların arasındaki söylem ve düşünce farklılıklarının da TDP'ye yansımaları dış politikada hareket alanı sağlayacaktır. Örneğin, Cumhurbaşkanlığı makamınca sertçe eleştirilen bir konuya Dışişleri makamınca daha ılımlı söylemlerle yaklaşılması hareket alanını, dolayısı ile de TDP'nin manevra kabiliyetini artıracaktır.

Diğer bir husus ise kendinden önceki iktidarlarla kıyaslandığında AK Parti hükümetlerinin Filistin'deki mezalimi uluslararası topluma özellikle uluslararası örgütler vasıtasıyla sunma kapasitesinin daha yüksek olduğudur. Bu durum Türkiye ile İsrail'i doğrudan karşı karşıya getirmektense İsrail ile uluslararası toplumu karşı karşıya getirmekte ve Türkiye-İsrail arasında yaşanması muhtemel krizin gerilimini azaltıcı etki yapmaktadır.

Türkiye-İsrail ilişkileri AK Parti döneminden önce, Türkiye'nin laik ve seküler bir devlet anlayışının göstergesi olarak kabul edilmiştir. RP'nin kapatılması süreci ele alındığında, AK Parti'nin, iktidarının ilk yıllarında İsrail ile ilişkilerinde, Genelkurmay'ın ve Batı'nın tepkisini almamak adına İslamcı söylemlerden uzak durduğu söylenebilir. Zira Halid Meşal'in Türkiye ziyaretinden sonra Ahmet Necdet Sezer'in İsrail'i ziyaret etmesi de İsrail'in ve Batı'nın "Türkiye'nin İslamcı radikal gruplarla ilişkisinin olmadığını" kanıtlamak adına yapılan bir ziyaretir. Fakat AK Parti bölgedeki aktörlerle yapılacak iş birliğinin Türkiye'nin bölgedeki etkin rolünü pekiştireceğine ve bunun da iç politikadaki istikrarı kuvvetlendireceğine inanmıştır.

Türkiye-İsrail ilişkilerini İsrail'in bölgedeki güvenlik endişelerinden ayrı olarak değerlendirmek mümkün değildir. İsrail, bölgede yaşadığı dört Arap-İsrail savaşının ardından bölgedeki tek olası müttefikinin Türkiye olduğunun farkındadır. Bu durumun bir takım alt sebepleri vardır. Öncelikle İsrail'in Orta Doğu'da kendisine en yakın devlet laik ve demokratik yapısı itibarıyla Türkiye'dir. Ayrıca Türkiye, İsrail'in tarihi boyunca bölgede fiilen savaşmadığı ve iyi ilişkilere sahip olduğu devletlerden biridir. Dolayısı ile Türkiye-İsrail ilişkilerinin sürekli kriz ortamında kalması olası gözükmemektedir. Fakat unutulmamalıdır ki, Yahudi yerleşimciler konusu, Doğu Kudüs sorunu ve İsrail'in Gazze ablukası gibi konular çözülmeden iki devlet arasındaki ilişkilerinde düzelmesini beklemek anlamlı değildir. Özellikle İsrail'in 2018'de yasalaştırdığı Ulus Devlet Yasası Doğu Kudüs İsrail'in başkenti ilan edilmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan ise İsrail'i faşist ve Siyonist olmakla suçlamıştır (bbc.com, 2018). Bu sebeple genelde Filistin, özelde ise Kudüs sorununun çözümü TDP'de İsrail'e bakış açısında önemli yer tutmaktadır.

Yaşanan tüm bu krizlere rağmen, Türkiye-İsrail ilişkilerinin ekonomik seyri ise bahsedilen krizlerden etkilenmemiş görünmektedir. AK Parti iktidarı ile birlikte Türkiye-İsrail arasındaki ticaret hacmi Türkiye tarihinin en yüksek rakamlarına ulaşmış ve 2003 yılından 2018 yılına kadar kademeli olarak artış göstermiştir. Bu minvalde iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin, krizlerden ve iki taraflı söylemlerden bağımsız olarak yürütüldüğü sonucuna ulaşmak mümkündür.

Tablo 1. Türkiye-İsrail arasındaki Ticaret Hacminin AK Parti Dönemindeki dağılımı

Yıllar	Toplam İthalat (Bin USD)	Toplam İhracat (Bin USD)	Toplam Hacim (Bin USD)
2003	459.488	1.082.998	1.542.486
2004	714.143	1.315.292	2.029.435
2005	804.691	1.466.913	2.271.603
2006	782.149	1.529.158	2.311.308
2007	1.081.743	1.658.195	2.739.938
2008	1.447.919	1.935.235	3.383.154
2009	1.074.727	1.528.459	2.603.186
2010	1.359.639	2.080.148	3.439.786
2011	2.057.314	2.391.148	4.448.462
2012	1.710.401	2.329.531	4.039.932
2013	2.417.955	2.649.663	5.067.618
2014	2.881.262	2.950.902	5.832.164
2015	1.672.501	2.698.139	4.370.640
2016	1.385.605	2.955.545	4.341.150
2017	1.505.074	3.409.532	4.912.552
2018	1.713.301	3.894.853	5.608.454

Kaynak: <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-dogu-ve-korfez/israil/ulke-profilu/turkiye-ile-ticaret> (Erişim Tarihi: 19.09.2019)

Sonuç olarak şu söylenebilir; Türkiye-İsrail ilişkileri 2002-2018 yılları arasında AK Parti hükümetlerinin pro-aktif söylemleri ve eylemlerinin sıklıkla uygulama alanı haline geldiği bir konudur. AK Parti'nin İsrail politikasını, AK Parti'nin kendi iç dinamiklerinde vuku bulan İslami söylemler ve bu paralelde Filistin meselesine yönelik hassasiyetli yaklaşımı çerçevesinde anlayabilmek mümkündür. Bu çalışma Türk liderler tarafından uluslararası platformlarda sıkça ele alınan ve gündemde olan Türkiye-İsrail ilişkilerine küçük bir katkı sağlama özelliği taşımaktadır. Çalışmada konunun tarihsel sınırları 2002-2018 olarak belirlenmiştir. İki ülke arasındaki ilişkilerin ilerleyen dönemler de farklı parametreler açısından incelenerek konunun güncel verilerle desteklenmesi gerekli görülmektedir.

Kaynakça

Kitaplar ve Akademik Makaleler

- Akpınar, P. "Çatışma Çözümleri Perspektifinden Suriye-İsrail Meselesi", Akyeşilmen Nezir (Ed.), Barış Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi, Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2012.
- Arpacı, I. Karadağ. A. (2018) "Türkiye'de Yabudi Milliyetçiliği'nin Siyasal Bir Mesele Olarak Ele Alınması: Necmettin Erbakan Örneğinde Bir Analiz", Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (1): 119-145.
- Ataman, M. (2003). "Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış", Bilgi, 7 (2): 49-64.
- Ayhan, V. (2009). "Hamis: Filistin Direnişinde Politik İslam", Orta Doğu Etütleri, 1 (1): 99-134.
- Aytürk, İ. (2012). "Türkiye-İsrail İlişkileri", Faruk Sönmezoglu (Ed.) ve diğerleri, XXI Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, Der Yayınları.
- Bir, Ç. Sherman, M. (2002). "Formula for Stability: Turkey Plus Israel", Middle East Quarterly, Sayı: 9 Cilt: 4, s.23-32.
- Bölme, S. (2012). "İsrail'in Değişime Direnci: 2012 Gazze Saldırısı", Seta Analiz, Sayı: 55, s.1-18.
- Bölme, S. Ulutaş, U. (2011). "Birleşmiş Milletlerde Filistin Oylaması: Devlete Doğru mu ? ", Seta Analiz, Sayı: 44, s.1-21.
- Boran, K. (2019). "Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Türkiye İsrail İlişkileri", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.

- Çevik, A. Ersaydı Çevik, B. (2011). "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Psiko-Politik Etkenler Politik Algular", Akademik Orta Doğu, 5 (2): 1-17.
- Çiçekçi, C. (2014). "Bir Vatani Görev Olarak Hasbara: İsrail Ordusunun Koruyucu Hat Operasyonu Performansı", Orta Doğu Analiz, 6 (64): 20-21.
- Davutoğlu, A. (2008). "Turkey's New Foreign Policy Vision", Insight Turkey, 10 (1): 77-96.
- Davutoğlu, Ahmet. Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul, Küre Yayınları, 2001.
- Duran, B. "Türk Dış Politikası Orta Doğululaşıyor mu?", Muhittin Ataman (Ed.) ve Kemal İnat (Ed.), Orta Doğu Yılığ, İstanbul, Küre, 2009.
- Ersoy, T. (2014). "Religion As a Factor Turkish-Israeli Relations", Turkish Journal Of International Relations, 13 (1): 63-74.
- Güler, E. (2010). "Davos ve Etkileri", Memleket Siyaset Yönetim, 1 (4): 205-231.
- Katman, F. (2014). "2006 Seçimleriyle Hamas'ın Filistin İçinde Değişen Konumu (2006-2010)", Güvenlik Stratejileri, 28: 127-154.
- Kaya, E. (2010). "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem", Dergi Park Akademik, 2 (2): 93-114.
- Kürkçüoğlu, Ö. Erhan, Ç. "Filistin Sorunu", Baskın Oran (Ed.), Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Kadar Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Özcan, G. (2010). "Aynalar Galerisi: Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yansımalar, Yanılsamalar ve Gerçekler", Orta Doğu Analiz, 2 (18): 36-44.
- Özcan, G. (2010). "Mavi Marmara Bunalımında Sonun Başlangıcına Doğru", Orta Doğu Analiz, 2 (21): 29-38.
- Özdağ, Ü. (2011). "Ankara ile Tel Aviv Arasındaki Kriz Ne Kadar Gerçek", 21.yy. Enstitüsü, 25: 21-30.
- Süer, B. (2012). "Suriye-İsrail Barış Görüşmeleri: Olgunlaşma Teorisi Perspektifinden Bir Analiz", Ortadoğu Etütleri, 3 (2): 217-254.
- Süslü H. (2016). "Çevresel Strateji Kapsamında İsrail'in Kuzey Irak Kürtleri Politikasının Analizi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.
- Şahin, M. (2011). "Türkiye-İsrail İlişkileri: Zoraki İttifak Çöktü", Orta Doğu Analiz, 2 (33): 22-29.
- Tür, Ö. (2009). "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Kriz ve Davos Sonrası", Orta Doğu Analiz, Ankara, 1 (11): 35-39.
- Ulutaş, U. "İsrail'le İlişkilerin Zayıf Halkası: Gazze", Bektaş, Eda (Ed.), vd., Seta Yılığ 2010, Ankara, Ofset Yayınları 2011.
- Uzer, U. (2011). "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Bunalım", Orta Doğu Etütleri, 2 (2): 137-168.
- Üren, M. (2011). "Ak Parti Dönemi Türkiye-İsrail İlişkileri", Uluslararası Orta Doğu Barış Araştırmaları Merkezi Dergisi, 3 (5): 1-23.
- Gazete Kaynakları**
- Alçak koltuk dünya basınında(2010), [Online] Available at: <<https://www.ntv.com.tr/dunya/alçak-koltuk-dunya-basınında,EcgwDeN8Q0SO3X111nzgrg>>, [Erişim Tarihi: 15.09.2019].
- Ankara PKK benzetmesinden rahatsız(2006), [Online] Available at: <<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ankarapkk-benzetmesinden-rahatsız-3949077>>, [Erişim tarihi: 01.09.2019].
- Atlıoğlu, Yasin. Golan Tepeleri ve Suriye-İsrail Askeri Güç Dengesi(2007), [Online] Available at: <http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/678/golan_tepeleri_ve_suriye-israil_askeri_guc_dengesi>, [Erişim Tarihi: 08.09.2019].
- Başbakan Erdoğan'dan önemli açıklamalar (2008), [Online] Available at: <<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-erdogandan-onemli-aciklamalar-10676295>>, [Erişim Tarihi: 04.09.2019].
- Çamlıbel, Cansu. 7 Yıl Sonra One Minute Yanıtı (2009), [Online] Available at: <<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/7-yil-sonra-one-minute-yaniti-40129087>>, [Erişim Tarihi: 15.09.2019].

Davutoğlu BM Güvenlik Konseyi'nde konuştu (2010), [Online] Available at: <<https://www.cnnturk.com/2010/dunya/05/31/davutoglu.bm.guvenlik.konseyinde.konustu/578400.0/index.html>>, [Erişim Tarihi: 16.09.2019].

Ecevit, Şaron görüşmesi sona erdi(2001), [Online] Available at: <http://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/politika-haberleri/ecevit--saron-gorusmesi-sona-erdi_ID374144/>, [Erişim tarihi: 17.09.2019].

Erdoğan Davos'u terk etti (2009), [Online] Available at: <<https://www.dw.com/tr/erdo%C4%9Fandavosu-terketti/a-3988806>>, [Erişim Tarihi: 08.09.2019].

Erdoğan Esad'la Görüştü(2008a), [Online] Available at: <https://www.amerikaninseesi.com/a/a-17-2008-04-26-voa1-88118657/866757.html>>, [Erişim Tarihi: 08.09.2019].

Erdoğan: Ortadoğu'da arabuluculuk falan kalmadı ki... (2004), [Online] Available at: <<http://www.milliyet.com.tr/2004/03/24/son/sontur34.html>>, [Erişim Tarihi:29.09.2019].

Erdoğan'dan Hem Uyarı Hem Destek(2006), [Online] Available at: <<https://www.haberler.com/erdogan-dan-HAMAS-a-hemuyari-hem-destek-haberi/>>, [Erişim tarihi:26.08.2019].

Erdoğan'dan İsrail'e "soykırım" suçlaması (2018), [Online] Available at: <<https://www.dw.com/tr/erdo%C4%9Fandan-israile-soyk%C4%B1r%C4%B1m-su%C3%A7lamas%C4%B1/a-43780128>>, [Erişim Tarihi: 19.09.2019].

Ergan, Uğur. Altından o çıktı(2006), [Online] Available at: <<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/altindan-o-cikti-3952035>>, [Erişim tarihi: 06.09.2019].

Göksedef, Ece. Türkiye-İsrail mutabakatının detayları (2016), [Online] Available at: <<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/turkiye-israil-mutabakatinin-detaylari>>, [Erişim Tarihi: 19.09.2019].

Güvenç, Duygu. İsrail'den Türkiye'ye 'alçak koltuk' ayıbı...(2010), [Online] Available at: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2010/01/13/israilden_turkiyeye_alcak_koltuk_ayibi>, [Erişim Tarihi: 15.09.2019].

Haber Türk (2019), [Online] Available at: <<https://www.haberturk.com/secim>>, [Erişim tarihi: 15.09.2019].

Hanuka Bayramı Nedir Nasıl Kutlanır?(2016), [Online] Available at: <<https://www.cnnturk.com/yasam/hanuka-bayrami-nedir-nasil-kutlanir>>, [Erişim Tarihi: 09.09.2019].

Hersh, Seymour. Plan B, [Online] Available at: <<https://www.newyorker.com/magazine/2004/06/28/plan-b-2>>, [Erişim Tarihi: 19.09.2019].

İnsanlık Tarihine Kara Leke Düşürdünüz(2009), [Online] Available at: <<https://www.haberturk.com/gundem/haber/119423-insanlik-tarihine-kara-leke-dusurdunuz>>, [Erişim Tarihi: 10.09.2019].

İslam İş birliği Teşkilatı: Doğu Kudüs Filistin'in başkentidir (2017) [Online] Available at: <<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42337996>>, (Erişim Tarihi: 17.09.2019).

İsrail Mavi Marmara tazminatını yatırdı(2016), [Online] Available at: <<http://www.milliyet.com.tr/israil-mavi-marmara-tazminatini-dunya-2319638/>>, [Erişim Tarihi: 20.09.2019].

İsrail, 2007'de Suriye'deki 'nükleer reaktörü' vurduğunu ilk kez kabul etti (2018), [Online] Available at: <<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43484585>>, [Erişim Tarihi: 08.09.2019].

İşte Tartışılan Palmer Raporu(2011), [Online] Available at: <<http://www.gazetevatan.com/iste-tartisilan-palmer-raporu-397544-gundem/>>, [Erişim Tarihi: 16.09.2019].

Kohen, Sami. İsrail neden özür diledi?(2013), [Online] Available at: <<http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/sami-kohen/israil-neden-ozur-diledi--1684256/>>, [Erişim Tarihi: 16.09.2019].

Mavi Marmara Raporu Basına Sızdı(2011), [Online] Available at: <<http://www.aljazeera.com.tr/haber/mavi-marmara-raporu-sizdi>>, [Erişim Tarihi: 16.09.2019].

Perez ve Abbas Ankara'da (2007), [Online] Available at: <http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2007/11/071112_ankaraperes.shtml>, [Erişim Tarihi: 26.08.2019].

Sezer: Meşal'i devlet değil AK Parti çağırdı (2006), [Online] Available at: <<http://arsiv.sabah.com.tr/2006/06/08/siy102.html>>, [Erişim Tarihi: 13.09.2019].

Sorumluluğumuzun Farkındayız(2005), [Online] Available at: <<https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-2005-05-02-voa1-87986672/840660.html>>, [Erişim Tarihi: 28.08.2019].

Türk, Gökhan(2009). Davos Krizi ve Orta Doğu'ya Yansımaları, [Online] Available at: <<http://www.bilgesam.org/incele/1330/-davos-krizi-ve-ortadogu%E2%80%99ya-yansimalari/#.W2cPzNIzZPY>>, [Erişim Tarihi: 05.08.2018].

Türkiye ile Ticaret, [Online] Available at: <<https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-dogu-ve-korfez/israil/ulke-profilu/turkiye-ile-ticaret>>, [Erişim Tarihi: 19.09.2019].

Türkiye İsrail ile Suriye Arasında Arabulucu(2008b), [Online] Available at: <<https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-2008-04-24-voa1-88117882/866575.html>>, [Erişim Tarihi: 03.09.2019].

Türkiye İsrail İlişkileri Hk.(2011), [Online] Available at: <<http://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-palmer-komisyonu-raporu-hakkinda-gerceklestirdigi-basin-toplantisi.tr.mfa>>, [Erişim Tarihi: 16.09.2019].

Türkiye'nin arabuluculuğu resmen açıklandı (2008), [Online] Available at: <<https://www.cnnturk.com/2008/dunya/05/21/turkiyenin.arabuluculugu.resmen.aciklandi/461537.0/index.html>>, [Erişim Tarihi: 08.09.2019].